

Marlena Martikainen

Miten käyttää ja kunnioittaa toisen tarinaa?

Havaintoja dokumenttielokuvan etiikasta

Metropolia Ammattikorkeakoulu

Medianomi (amk)

Elokuvan ja television tutkinto-ohjelma

Opinnäytetyö

27.5.2022

Tiivistelmä

Tekijä:	Marlena Martikainen
Otsikko:	Miten käyttää ja kunnioittaa toisen tarinaa? –Havaintoja dokumenttielokuvan etiikasta.
Sivumäärä:	22 sivua
Aika:	27.5.2022
Tutkinto:	Medianomi (amk)
Tutkinto-ohjelma:	Elokuvan ja television tutkinto-ohjelma
Ohjaaja:	Lehtori Heikki Ahola

Opinnäytetyössä tarkastellaan, millaisia eettisiä haasteita tekijät käyvät läpi dokumenttielokuvan tuotannossa. Työssä keskitytään erityisesti dokumenttiohjaajan ja kuvattavan väliseen suhteeseen ja tarjotaan ratkaisuja eettisesti vastuullisempien toimintatapojen luomiseksi. Havainnot pohjautuvat tekijän omaan lyhytdokumenttiin. Työssä pohditaan lähdeaineiston rinnalla lyhytdokumentin kuvausprosessia ja sen tuomia eettisiä haasteita.

Työhön on haastateltu kahta dokumentaristia Anu Kuivalaista ja Jouko Aaltosta. He kumpikin ovat tehneet pitkän uran dokumenttielokuvien parissa ja joutuneet kohtaamaan eettistä pohdintaa erityisesti sensitiivisten aiheiden kohdalla. Teemoitetuissa haastatteluissa selvitetään, millaisia eettisiä kompastuskiviä tekijät ovat uransa aikana kohdanneet ja missä tuotannon vaiheissa he ovat kohdanneet vaikeimmat tilanteet suhteessa päähenkilöihinsä.

Nykypäivänä elokuvantekijältä vaaditaan tietoisuutta omasta vallasta, eettisistä toimintatavoista kuvauspaikalla ja siitä, millaisia vaikutuksia dokumenttielokuvalla voi olla kohteisiinsa pitkälläkin aikavälillä. Myös kysymys siitä, kenellä ylipäätään on oikeus kuvata toisen elämää, on yhä enemmän keskustelun ytimessä elokuva-alalla. Työ kartoittaa tekijyyden rajoja, dokumentaristin ja kohteen välistä suhdetta pyrkimyksenä luoda eettisiä toimintatapoja dokumenttielokuvan kentälle.

Avainsanat: dokumenttielokuva, etiikka, ohjaaminen, tuotanto

Abstract

Author:	Marlena Martikainen
Title:	How to Handle and Respect the Story? Observations About the Ethics of Documentary Filmmaking.
Number of Pages:	22 pages
Date:	27 May 2022
Degree:	Bachelor of Culture and Arts
Degree Programme:	Degree Programme in Film and Television
Instructor(s):	Heikki Ahola, Senior lecturer

This thesis focuses on the ethical challenges faced by the directors in documentary film-making. The primary interest lies in the relationship between the director and the performer, while trying to find more ethical working practices in the film industry. The work is inspired by the author's own experience about making a short documentary. Alongside with the source material, the study contemplates the author's filming process and the ethical challenges faced during the production.

The methodology is based on two interviews with Jouko Aaltonen and Anu Kuivalainen. Both directors, Anu Kuivalainen and Jouko Aaltonen, have made a long journey with their careers in the field of documentary. Inevitably, they have been reflecting the ethical struggle, especially while dealing with more sensitive subjects. The objective of the interviews is to find out what have been the ethical stumbling blocks for them, and where lay the most difficult situations of the production regarding the relationship with their main characters.

Today, every film-maker needs to be aware of the power they possess and the ethical practices on set. Directors are also required to understand, what potential effects the film might create in performer's lives, also in long term. In addition, the wider discourse about the right to film and create a certain representation on people's lives, is discussed. The goal is to shed some light on the moral limits of a documentary film-maker and examine the relations between the director and its object, the performer. This thesis aims to provide to provide some basic, universal guidelines to work with in the documentary field.

Keywords: documentary film, ethics, directing, production

Sisällys

1	Johdanto	1
2	Dokumenttielokuvan määrittelyä	2
2.1	Dokumenttielokuvan erityispiirteitä	3
2.2	Eettisten haasteiden luokittelua	4
3	Tekijän ja kohteen välinen etiikka	5
3.1	Valta ja vastuu on ohjaajalla	5
3.2	Luottamuksen arvo	7
3.3	Käsitys etiikasta riippuu tekijästä	7
4	Eettinen tuotantoprosessi	8
4.1	Esituotannon etiikka	9
4.1.1	Avoin keskustelu lähtökohtana	9
4.1.2	Rajanvetoa oikeuksista	10
4.2	Kuvaustilanteen haasteet	11
4.2.1	Ketä saa kuvata?	12
4.2.2	Kuvaustilanne on jatkuvaa tunnustelua	13
4.3	Leikkaus ja levitys	14
4.3.1	Merkitykset rakennetaan leikkauksessa	15
4.3.2	Päähenkilön suojeleminen	17
5	Pohdinta	18
5.1	Kuka saa kuvata ja ketä?	19
5.2	Kunnioitus, vastuu ja suojeleminen	20
	Lähteet	22

1 Johdanto

Ohjasin kesällä 2021 opinnäytetyöni teososana lyhytdokumenttielokuvan 85-vuotiaasta isoäidistäni. Kuvaukset sujuivat ongelmitta, mutta minua vaivasi jatkuva moraalinen kamppailu, siitä mikä oli ”oikein ja tarpeeksi kunnioittavaa” päähenkilöä kohtaan. Vaikka isoäitini suhtautui kuvauksiin myönteisesti, hän on kuvattavana hauras, iäkäs ja jo muistisairas. En voinut aina olla varma, ymmärsikö hän mitä nyt kuvataan ja miksi. Koin syyllisyyttä siitä, että ylipäänsä kuvasin heikommassa asemassa olevaa henkilöä omiin tarkoituksiini.

Moraaliset valintani kuvauksissa jäivät vaivaamaan pitkään, joten halusin tutkia asiaa syvemmin. Halusin ottaa selvää siitä, missä kulkevat dokumenttielokuvan eettiset suuntaviivat ja miten dokumentaristit käytännössä toimivat niiden mukaisesti. Olin kiinnostunut kuulemaan tekijöiden ajatuksia siitä, millaista on olla eettisten haasteiden edessä ja miten ongelmat kuvauspaikalla koettiin.

Käytän opinnäytetyössäni pohjana kahden dokumentaristin, Jouko Aaltosen ja Anu Kuivalaisen haastatteluja, jotka tallensin 2021 keväällä. Haastattelut ovat keskustelunomaisia teemahaastatteluja, joilla pyrin selvittämään yleisesti tekijöiden mielteitä eettisistä haasteista ja pureutumaan tuotantoprosessin eri vaiheisiin. Jäsensin haastattelukysymykset dokumenttielokuvan tuotannon eri vaiheisiin: esituotantoon, kuvaustilanteeseen sekä leikkaukseen ja levitykseen.

Oman ohjauskokemukseni vuoksi tämä työ keskittyy erityisesti tekijän ja kohteen välisiin eettisiin ongelmiin ohjaajan näkökulmasta. Opinnäytteen pyrkimyksenä on myös luoda tekijöille yhteisiä suuntaviivoja eettisesti paremman dokumentin tekemiseen. Lähestyn tematiikkaa aluksi määrittelemällä yleisesti dokumenttielokuvan erityispiirteitä ja haasteita. Seuraavassa luvussa perehdyn syvemmin tekijän ja kohteen välisiin ongelmiin dokumenttielokuvassa.

Käytän haastateltavien kommentteja ja mielteitä eettisten haasteiden määrittelyssä, sillä huomionarvoista on erityisesti se, miten tekijäsidonnaista

käsitys moraalisisista valinnoista ylipäättään on. Myöhemmissä luvuissa perehdyn eettisiin haasteisiin eri tuotantovaiheissa. Lopuksi pyrin kokoamaan yhteen haastattelujen pohjalta tekijöiden yhteisiä käsityksiä hyvistä kuvauskäytännöistä dokumenttielokuvan tuotannossa. Opinnäytetyöni pohdinta taas liittyy dokumenttielokuvan tulevaisuuteen ja siihen, miten toimia jatkossa eettisesti nykyisessä mediamaisemassa. Sosiaalinen media luo mahdollisuuksia ja alustan dokumenttielokuvan levitykseen, mutta samalla uusia vastuita ohjaajalle turvata päähenkilöidensä yksityisyys.

2 Dokumenttielokuvan määrittelyä

Ohjaaja Jouko Aaltonen kiteyttää dokumenttielokuvan luonteen yksinkertaisimmillaan seuraavasti: ”Dokumenttielokuva on aidossa ympäristössä, ilman lavasteita ja ammattinäyttelijöitä valmistettu elokuva, joka talentaa tapahtumia mahdollisimman todenmukaisesti” (Aaltonen 2011, 19).

Dokumenttielokuvan määrittelyyn liitetään usein objektiivisuuden ja autenttisuuden tavoittelun ajatus. Käsitys dokumentin totuudellisuudesta on kuitenkin muuttunut ajan saatossa. Aiemmin dokumentti nähtiin valistuksellisena välineenä, jonka tarkoitus on vaikuttaa yhteiskuntaan ja maailmaan. Nykyään dokumentti on lähestynyt enemmän ja enemmän fiktiota ja fiktio dokumenttia. Tämä on synnyttänyt dokumentaristeille uusia ilmaisukeinoja ja tapoja tulkita maailmaa. Dokumenttiristiltä kuitenkin edelleen odotetaan pyrkimystä esittää todellisuutta parhan näkemyksen mukaan. (Aaltonen 2011, 17-18.)

Dokumentin erityisyys tulee usein näkyviin, kun sitä tarkastellaan suhteessa fiktion. Kumpikin lajina pyrkii jäljittelemään todellisuutta, mutta jäljittelyn kohde on eri. Fiktio pyrkii luomaan mahdollisia, sepiteellisiä maailmoja, kun taas dokumentti jäljittelee todellista, sosiaalishistoriallista maailmaa. Dokumenttielokuvilla ajatellaan olevan siis todellisempi viittauskohde kuin fiktioelokuvalla. (Aaltonen 2011, 32-33.)

Moderni dokumentti ei pyri aina selittämään tai informoimaan. Silti käsitys objektiivisuudesta ja "aitoudesta" tuntuu vakiintuneen dokumenttielokuvan keskeiseksi luonteenpiirteeksi. Dokumentin erityispiirteitä voidaan kuitenkin tarkastella myös dokumentaristien eettisten toimintatapojen kautta.

2.1 Dokumenttielokuvan erityispiirteitä

Amerikkalainen Center for social media on julkaissut vuonna 2009 artikkelin "Honest truths: Documentary Filmmakers on Ethical Challenges in Their Work", jossa Patricia Aufderheide, Peter Jaszi ja Mridu Chandra ovat koonneet 45 haastattelun pohjalta dokumentaristien kokemuksia etiikasta.

Artikkelissa haastatellut dokumentaristit kokevat olevansa ennen kaikkea luovia tekijöitä, mutta työ oli heille pääasiassa jatkuvaa, eettisten toimintatapojen puntarointia. Erityisesti ohjaajan valta suhteessa kuvattavaan aiheutti moraalista kamppailua haastateltavien arjessa. Toisin kuin fiktiossa, dokumentaristit kokivat turhautumista siitä, että yleiset eettiset ohjeet ja toimintamallit puuttuivat.

Dokumenttielokuvan toimintatapojen tutkiminen ei ole uutta elokuvakentällä, mutta tekijät kokivat, että eettiset huolet ovat erityisesti kasvaneet viime vuosien aikana. 1990-luvun loppua kohden tapa tehdä tv:tä on muuttunut. Dokumentteja tehdään nopeammalla tempolla ja halvemmalla, ja tekijöitä hämmentää uusi tapa sekoittaa reality ja dokumentti. Lisäksi tekijät kokivat, että faktoja tarkistetaan yhä vähemmän, mikä on muuttanut dokumentin luonnetta enemmän puhtaan viihteen suuntaan. (Aufderheide, Jaszi & Chandra 2009, 2-3.)

Vaikka tutkimus pohjaa amerikkalaiseen elokuvaperinteeseen, eettiset kysymykset ja huolet resonoivat laajemmin myös oman haastattelututkimukseni kanssa. Seuraavissa luvuissa keskityn eettisten ongelmien tyypittelyyn ja erityisesti ohjaajan ja kuvattavan väliseen valtasuhteeseen.

Timo Korhonen tunnustaa myös etiikkaa koskevan problematiikan dokumenttikentällä. Hänen mukaansa eettiset pohdinnat kyllä toistuvat tekijöiden keskuudessa, mutta jäävät helposti yleiselle tasolle. (Korhonen 2013, 24.) Korhosen mukaan moraali on yhteisöllistä toimintaa, joka on kulttuurisidonnaista kuten esim. yhteisön kieli. Etiikka taas yksinkertaisimmillaan on filosofian haara, joka tarjoaa ylhäältä käsin selityksiä ja teorioita ihmisen moraaliseen pohdinnalle. (Korhonen 2013, 40.) Etiikasta puhuttaessa on tärkeää muistaa, että yleisten periaatteiden, ideaalien ja arvojen alla on lopulta elokuvantekijän oma moraali ja käytännön toiminta. Tekijä voi aina omilla valinnoillaan vaikuttaa siihen, kuinka eettisesti elokuvatuotanto toteutetaan.

2.2 Eettisten haasteiden luokittelua

Aaltonen jakaa eettisen problematiikan neljään eri luokkaan: tekijän sisäisiin, tekijän ja rahoittajan välisiin, tekijän ja kohteen välisiin sekä tekijän ja yleisön välisiin eettisiin ongelmiin. Teoreetikkoja on ajan saatossa kiinnostanut pääasiassa tekijän ja yleisön välinen etiikka, journalismin ja dokumenttielokuvan suhde. Suhteeseen liittyy erityisesti ongelma taiteellisen estetiikan ja etiikan arvojärjestyksestä, siitä onko elokuvantekijä taiteilijana moraalin ulkopuolella. Jay Rubyn mukaan ”etiikan pitäisi kuitenkin olla ensisijaista ja estetiikan alisteista sille”. (Aaltonen 2006, 191.)

Amerikkalaistutkimuksen mukaan taas suhde rahoittajiin ja tilaajiin koettiin monella tapaa eettisesti ongelmalliseksi. Dokumentaristit toimivat perinteisesti pieninä yksityisyrittäjinä ja tekevät töitä isommille tilaajille pääasiassa televisioon. Yhteistyöhön liittyi monessa tapauksessa sisällöllistä painetta, ja sopimuksien koettiin rajoittavan dokumentaristin moraalien toteutumista. Tekijät kokivat tuotantoyhtiön puolelta painetta synnyttää keinotekoisesti draamaa ja konfliktia tilanteissa, joissa sitä ei todellisuudessa ollut. Lisäksi henkilökohtainen, tekijän sisäinen kamppailu koettiin myös uuvuttavana haastattelututkimuksen perusteella. Eettistä keskustelua ei käydä avoimesti, sillä tekijät kertoivat kokevansa pelkoa tulevan yhteistyön vaarantumisesta. (Aufderheide, Jaszi &

Chandra 2009, 21.) Aaltosen mukaan (2006, 191) Tekijöille itselleen tärkein kategoria tuntuu kuitenkin olevan tekijän ja kohteen välinen etiikka.

Oma kokemukseni lyhytdokumenttini kuvauksista osoitti myös, että tärkeimmät eettiset päätökset tehdään juuri kuvaustilanteessa ohjaajan ja kuvattavan välillä. Ohjaajan kyky luoda hyvä suhde kuvattavaan määrittelee pitkälti sen, millaiseksi lopullinen dokumenttielokuva muotoutuu.

3 Tekijän ja kohteen välinen etiikka

Amerikkalainen dokumentaristi Joe Berlinger toteaa artikkelissa astuvansa ihmisten elämään yleensä juuri kriisin hetkellä. (Aufderheide, Jaszi & Chandra 2009, 7.) Dokumenttielokuvalla onkin monesti taipumus kulkea kohti jotakin henkilökohtaista ja kipeää, mikä luo lähtökohtaisesti suuren eettisen paineen tekijälle.

Aaltosen mukaan dokumenttielokuva usein pyrkii paljastamaan ja löytämään elämän inhimillisyydet ja herkkyydet. Siksi dokumentaristin on oltava tietoinen asemastaan ja vallastaan suhteessa kuvattavaan. Tekijät tuntuvatkin pääosin olevan tietoisia vallankäytöstään ja siitä, että vuorovaikutussuhteessa on aina kysymys hyväksikäytöstä. Jotkut tekijät puhuvat vaihtokaupasta tai sosiaalisesta vaihdannasta. Siinä tekijä käyttää hyväkseen kohdetta samalla kun elokuvan kohde hyötyy osaltaan kuvaksi tulemisesta tavalla tai toisella, esim. julkisuudesta. (Aaltonen 2006, 197.)

3.1 Valta ja vastuu on ohjaajalla

Dokumenttielokuvasta ja vallankäytöstä puhuttaessa usein viitataan dokumentin yhteiskunnalliseen luonteeseen. Dokumenttia käytetään edelleen vaikuttamisen välineenä, mikä näkyy selkeimmin poliittisissa elokuvissa. Dokumentilla on ennen kaikkea haluttu ravistella vallitsevia valtarakenteita, asenteita tai tuoda esille sosiaalisia ongelmia. (Aaltonen 2006, 186.) Yhteiskunnallisen vaikuttamisen näkökulmasta vallan käsite onkin laajempi ja konkreettisempi.

Tässä opinnäytteessä tarkastelen kuitenkin valtasuhdetta ohjaajan ja kohteen välisessä suhteessa tuotannon eri vaiheissa.

Moni dokumentaristi nimenomaan kokee käyttämänsä vallan voimakkaimmin suhteessa kohteeseen, mutta yleisellä tasolla ajattelee elokuvillaan olevan vain vähän valtaa suhteessa yhteiskuntaan ja maailmaan. Käsitys oman työn vaikutusvallasta on ristiriitainen. Dokumentaristi Mika Taanila toteaa Aaltosen teoksessa vallan olevan jo sitä, että hänellä on etuoikeus päästä tekemään elokuvia. (Aaltonen 2006, 189.)

Kesällä 2021 aloitin opinnäytteeni teososan kuvaukset isoäitini kotona. Lyhytdokumentti koostui haastatteluista sekä pitkälle käsikirjoitetuista ulkoilukohtauksista. Suunnitelmat kuitenkin muuttuivat moneen kertaan: päähenkilön kunto ei sallinut pitkiä kuvauspäiviä, ja sovitut suunnitelmat saattoivat muistamattomuuden takia unohtua. Vaikka isoäitini suhtautui positiivisesti kuvauksiin, jouduimme usein kertaamaan hänelle, mistä syistä olimme kuvaamassa. Tunnelma kuvauksissa oli kuitenkin lämmin ja vastaanottavainen: kuvattava päästi työryhmämme avoimesti kotiinsa ja jakoi kokemuksiaan parhaan kykynsä mukaan. Hän kuunteli ohjeitani tarkasti ja oli täysillä läsnä, vaikka näin hänen kaipaavan lepoa. Koin vastuuta hänen voinnistaan ja jaksamisestaan. Velvollisuuteni oli pitää huolta, että päähenkilöni syö ja pitää taukoja omasta vastustelustaan huolimatta.

Ymmärsin, kuinka olennaista tietoisuus omasta vallasta on ohjaajalle. Dokumentin henkilöt eivät ole fiktioelokuvan näyttelijöitä, joille maksettaisiin palkkio, mikä tekee asetelmasta eettisesti hauraan jo lähtökohtaisesti. Kuvaustilanteessa ohjaajan ainoa apu onkin oma moraalinen kompassi. Kyse on vuorovaikutustilanteesta, jossa ohjaaja jatkuvasti punnitsee ja tulkitsee sitä, kuinka pitkälle voidaan mennä. Mitä voimme kuvattavalta lopulta pyytää?

Korhosen mukaan dokumentaristin ammatti on jo lähtökohtaisesti eettisesti herkkä ammatti, mistä tekijän tulisi olla tietoinen. Ohjatessaan dokumentintekijä tekee jatkuvasti itsenäisiä päätöksiä ja rakentaa elouvasta sellaisen kuin haluaa. Ohjaaja poikkeaaakin monessa suhteessa ”arjen moraalista” kuvatessaan

päähenkilöä. Luottamuksellinen suhde kuvattavaan luodaan, jotta voidaan tuottaa vaikutus yleisöön. Kuvaussuhteen tarkoitus ei niinkään siis ole ihmissuhteen luominen sinänsä, vaan katsojien tavoittaminen tuotetun elokuvan avulla. Koska dokumentaristi käyttää toisen ihmisen elämää ikään kuin tutkimuskohteena, tekijän on oltava tietoinen ammattinsa etiikasta. (Korhonen 2013, 41.)

3.2 Luottamuksen arvo

Tekijän ja kohteen välisestä etiikasta puhuttaessa luottamuksen käsite nousee esiin tekemissäni haastatteluissa kuin dokumenttiteoksissakin. Agnieszka Piotrowska (2014, 151) on kuvaillut luottamuksen kysymyksen olevan ”raskas ja epämukava taakka”, sillä luottamuksen ansaitseminen herättää jatkuvia kysymyksiä tekijöissä. Miten ottaa vastaan toisen tarina ja elämä tietäen, että kuvattava on investoinut aikaansa ollakseen osa elokuvaa? Luottamuksen punnitsemisessa pätevät samat lainalaisuudet kuin velvollisuudessa läheisiä kohtaan. Näin ollen voidaankin ajatella, että dokumenttielokuvan tekoon kuuluu samat riskit kuin läheisissä ihmissuhteissa toimimessa: ihminen voi satuttaa toista laittaessaan tämän kärsimyksen ja intiimit tuntemukset julkisesti nähtäville. (Piotrowska 2014, 151.)

Kun kohteen luottamus on ansaittu, ohjaajan velvollisuus on olla vahingoittamatta häntä. Ohjaajalla on siis käsissään valta, jolla voi pahimmillaan tuhota toisen elämän. (Aaltonen 28.5.2021).

3.3 Käsitys etiikasta riippuu tekijästä

Kuluneen vuoden aikana mediassa on puhuttanut realitytuotantojen eettiset ongelmat. Tosi-tv yhtiöitä on syytetty esimerkiksi siitä, että esiintyjien taustoja ja mielenterveyden tilaa ei ole selvitetty tarpeeksi. Esiintyjät ovat myös raportoineet epäeettisistä toimintatavoista kuvaustilanteissa. Myös sopimuksia on tehty kyseenalaisin perustein, eikä esiintyjille ole avoimesti kerrottu, mitä heiltä vaaditaan. (Mattinen & Mäntymaa 2021.)

Vaikka realitytuotantojen periaatteet poikkeavat dokumenttielokuvan tuotantoprosessista, tuotantoihin osallistuvien esiintyjien motiivit ovat yllättävän lähellä toisiaan. Kyseessä on vaihtokauppa, jossa ”tavallinen” ihminen saa kertoa tarinansa, tuoda kenties itselleen tärkeän aiheen esille, josta ohjaaja saa tehdä oman teoksensa. Esiintyjien motiivina voi yhtä hyvin olla puhtaasti julkisuus tai muunlainen edun tavoittelu, oli kyseessä dokumentti tai reality.

Kuivalainen (27.4.2021) ja Aaltonen (28.5.2021) tuntuvat olevan yhtä mieltä siitä, että juuri dokumenttielokuvan henkilöitä motivoi tarve päästä jakamaan tarinansa, tulla nähdyksi ja kuulluksi. Haastattelussa Kuivalainen toteaaakin:

Mä uskon että moni ihminen odottaa, että joku tulee ja kysyy sen vaikean kysymyksen. Nämä ihmiset pystyvät puhumaan mun kanssa asioista, joista he eivät pysty puhumaan lapsiensa tai ystäviensä kanssa. Toi on just se, millä mä puolustelen itsellenikin sen kaiken tonkimisen, että ihminen odottaa että joku tulee ja kysyy sen kysymyksen. (Kuivalainen 27.4.2021.)

Huomioiduksi ja kuulluksi tulemisen katsotaan olevan päähenkilön etu, jonka vastineeksi elokuvantekijä saa tehdä hänestä elokuvan. Koska kyseessä on vaihtokauppa, joka hyödyttää molempia osapuolia, eettisten ongelmien tunnistaminen voi olla haastavaa.

4 Eettinen tuotantoprosessi

Haastattelin opinnäytettäni varten kahta dokumenttiohjaajaa, Anu Kuivalaista ja Jouko Aaltosta. Halusin näkemyksiä ja ajatuksia siitä, millaisia valintoja ja sisäisiä kamppailuja tekijät ovat kokeneet elokuvanteon aikana suhteessa kohteisiinsa. Sekä Aaltonen että Kuivalainen ovat kumpikin toimineet laajalti suomalaisen dokumentin kentällä ohjaajina, tuottajina ja käsikirjoittajina. Lisäksi Aaltonen on tutkinut dokumenttielokuvan tekoprosessia ja etiikan problematiikkaa teoksissaan ”Seikkailu todellisuuteen” sekä ”Todellisuuden vangit vapauden valtakunnassa”. Anu Kuivalainen puolestaan on työskennellyt paljon

sensitiivisten aiheiden parissa, kuten hänen viimeisin elokuvansa ”Lauluja rakkaudesta” (2020), joka kertoo iäkkäiden ihmisten rakkauselämästä.

Suoritin haastattelut keväällä 2021 teemahaastatteluina, joissa käytin runkona elokuvantuotannon eri vaiheita. Haastattelut olivat keskustelunomaisia ja pohjautuivat ohjaajien omiin kuvauskokemuksiin. Etiikan teema oli jaettu haastatteluissa kolmeen osaan: esituotannon etiikkaan, kuvaustilanteen haasteisiin sekä leikkaus- ja levitysvaiheen valintoihin. Kävin noin tunnin mittaisen keskustelun kummankin kanssa Zoomin välityksellä. Kysymykset ja keskustelun runko olivat kummallekin tekijälle samat. Seuraavissa luvuissa avaan tarkemmin Kuivalaisen ja Aaltosen näkemyksiä eettisestä elokuvaprosessista, ohjaajan vastuusta sekä esittelen yhteisiä eettisiä ohjenuoria.

4.1 Esituotannon etiikka

Haastatteluja suunnitellessani halusin pilkkoa elokuvaprosessin eettiset ongelmat mahdollisimman tarkasti tilanteittain. Tavoitteenani oli tunnistaa ne tuotannon vaiheet, joissa eettiset ongelmat ovat todennäköisimpiä ja riski ongelmatilanteisiin suurin. Yleisesti ottaen haastattelujen perusteella voidaankin todeta, mitä pidemmälle tuotantoprosessi etenee, sitä vaikeampien tilanteiden ja päätösten eteen ohjaaja joutuu. Molemmat ohjaajat tuntuivat suhtautuvan esituotanto- ja kuvausvaiheen valintoihin tietynlaisella rentoudella. Silti esituotantovaiheessa tehty neuvottelutilanne nähtiin olennaisena tuotannon sujuvan jatkumisen kannalta. Kun yhteisymmärrys ja luottamus kuvattavaan on rakennettu, kuvaustilanne ja jälkityöt sujuvoituvat.

4.1.1 Avoin keskustelu lähtökohtana

Sekä Aaltonen ja Kuivalainen nostavat esituotannon tärkeimmäksi työkaluksi keskustelun. Dokumenttielokuvaprosessi alkaa siitä, että päähenkilö(t) etsitään ja häneen/heihin tutustutaan. Aaltonen korostaa tutustumisvaiheessa erityisesti malttia ja tunnustelevaa otetta:

Jos ihminen lähtee omalla elämällään ja persoonallaan mukaan elokuvaan, niin sit kannattaa kyllä varata aikaa. Ja olla rehellinen. Koska sit se suhde turmeltuu heti, jos jää valheesta kiinni. (Aaltonen 28.5.2021.)

Toisaalta neuvotteluvaiheen pituus riippuu aina elokuvan aiheesta. Kun ollaan tekemisissä henkilökohtaisten, vaikeiden ja intiimien asioiden kanssa, keskustelua käydään perusteellisemmin. Ensimmäisillä tapaamisilla tutustutaan ja punnitaan sitä, onko henkilö sopiva elokuvaan. Kysyin ohjaajilta, mistä he tietävät, että päähenkilö lähtee mukaan elokuvaan oikeista syistä. Anu Kuivalainen vastasi luottavansa intuitioon:

En itse asiassa kysele ihmisiltä sitä syytä. Mä aistin sen, kun puhun ihmisen kanssa. Sen huomaa, mistä ihminen haluaa puhua. Ja jos huomaa, että se ihminen ajautuu puhumaan niistä asioista, mistä itse olet elokuvaa tekemässä. Että Korreloi sen kanssa. (Kuivalainen 27.4.2021.)

Aaltosen mukaan elokuvanteossa on kyse aina vaihtokaupasta ohjaajan ja kohteen välillä. Kuivalainen ja Aaltonen olivat yhtä mieltä siitä, että suurimmalla osaa ihmisiä on tarve tulla kuulluksi ja nähdyksi. Päähenkilön motiiveina voi olla myös julkisuus tai itselle vaikean asian työstäminen. Siten myös ohjaajalla on velvollisuus kertoa motiivinsa: mitä ollaan tekemässä ja missä elokuvaa tullaan näyttämään ja levittämään.

Siinä kannattaa olla tarkka, ettei alussa lupaa liian paljon sellaista, mitä ei pysty toteuttamaan. Ei ole esim. reilua ja eettisesti oikein sanoa, että lähde mukaan vaan, että voidaan sitten lopussa muuttaa elokuvaa niin kuin haluat, jos ei todella sitä aio tehdä. (Aaltonen 28.5.2021.)

4.1.2 Rajanvetoa oikeuksista

Esituotantovaiheessa sovitaan elokuvaproessin etenemisestä. Usein tehdään myös kirjallinen esiintymissopimus, jotta ristiriitatilanteilta vältyttäisiin myöhemmin. Aaltonen painottaa myös selkeää työnjakoa, jossa on pelisäännöt siitä, kuka elokuvaa tekee ja kuinka paljon kohde saa vaikuttaa tekemiseen. Hän

peräänkuuluttaa myös päätöksen tekemistä siitä, kenellä on lopullinen leikkausoikeus eli final cut. Ohjaajana Aaltonen itse toimii siten, että hänellä ja tuottajalla on viimeinen leikkausoikeus. Rajaukset aiheen ja sisällön suhteen on hyvä myös tehdä ennen elokuvaprosessin alkamista. (Aaltonen 28.5.2021.) Kuivalainen kertoo, että kuvattavilla on myös usein etukäteen rajanvetoja siitä, mitä he eivät halua kuvattavan, esim. perheenjäseniä. Kuivalainen kertoo, että tehdessään dokumenttia "Lauluja rakkaudesta", yksi elokuvan pariskunnista ei esim. halunut puhua seksielämästään. (Kuivalainen 27.4.2021.)

Aaltonen korostaa ohjaajan vastuuta neuvotteluvaiheessa, jos ohjaajalla on epäilyks kohteen erityisestä haavoittuvaisuudesta. Tekijöiden yhteinen periaate on, että elokuvanteko ei saa vahingoittaa toista ihmistä. Jos ohjaajalla on epäilyks siitä, että elokuvan tekeminen ja julkaiseminen vahingoittaa olennaisesti henkilöä eikä kohde sitä itse tiedosta tai ymmärrä, se on eettisesti väärin. (Aaltonen 28.5.2021.)

4.2 Kuvaustilanteen haasteet

Opinnäytteen teoselokuvaa kuvatessa törmäsin useasti ajatukseen siitä, että hyväksikäytän kohdetta ja tämän heikentynyttä henkistä tilaa. Kohteeni, isoäitini kärsi muistisairaudesta, joten kuvauskäytäntöjä piti kerrata jatkuvasti. Lisäksi häntä piti useasti muistuttaa siitä, mitä olimme tekemässä ja miksi. Tämä herätti epämukavuutta itsessäni ohjaajana ja sai kyseenalaistamaan koko kuvauspäätöksen. Kysyinkin haastateltavilta, kokivatko he ongelmalliseksi haavoittuvaisessa asemassa olevan henkilön kuvaamisen ja oliko heillä rajanvetoja siitä, millaisia ihmisiä he eivät kuvaa.

Yleisesti ottaen kumpikaan tekijöistä ei kokenut ongelmalliseksi hauraan ihmisen, esim. muistisairaahan kuvaamista. Kuivalainen näki pikemminkin tärkeänä sen, ettei tekijän taiteellista vapautta rajoiteta:

Se on sitä taiteilijan työtä, että nostetaan asioita keskiöön. Jos me ei sitä saada tehdä niin mitä me sit tehdään? Mutta sitäkin työtä voi tehdä hyväksikäyttämättä. (Kuivalainen 27.4.2021.)

4.2.1 Ketä saa kuvata?

Aaltosella ja Kuivalaisella ei ollut pääsääntöisesti rajanvetoa siitä, millaisia ihmisiä he eivät kuvaisi. Oikeus kuvata kaikenlaisia ihmisiä nähtiin olennaisena dokumenttielokuvan tekemisen kannalta. Haastateltavat kuitenkin korostivat, että kuvaushetkessä voi olla silti tilanteita, joita he eivät kuvaa. Tekijöiden puheissa ei siis niinkään ollut kyse henkilöiden kuvaamisen problematiikasta vaan siitä, mitä tilanteita ja toimintoja päätetään kuvata. Kuivalainen käytti esimerkkinä köyhyydessä elävien ihmisten kuvaamista:

Se, että mennään vaikka köyhien kotiin, on se vaara että mennään niinkun sosiaalipornon puolelle. Mun mielestä se kunnioitus on se avainsana. Eli kunnioittaa kohdettaan. Köyhyydenkin keskellä voi kunnioittaa kohdettaan ja näyttää se aihe monipuolisesti. (Kuivalainen 27.4.2021.)

Kuivalainen peräänkuulutti myös yhteistyötä kuvauspaikalla, jotta kuvattavalle tilanteelle saadaan päähenkilön hyväksyntä. Aaltonen korosti myös vahvasti keskusteluyhteyttä kohteen kanssa kuvaushetkessä. Hänen kokemuksensa mukaan ihmiset myös herkästi sanovat, mikäli eivät halua tietyssä tilanteessa tulla kuvatuiksi. Aaltonen veti myös rajan tiettyjen intiimien tai hävettävien tilanteiden kuvaamisessa:

Ei nyt ihmisiä tarvii ehkä kuvata sellaisissa tilanteissa, jotka ei ole elokuvan kannalta olennaisia, kuten vessasta käymistä tai esim. nukkumista ja heräämistä. Mutta sitten sekin, että vaikka joku sallisikin kuvata omaa toalettikäyttämistään, niin ehkä sitä ei kuitenkaan laiteta leffaan, ellei sillä ole joku erityinen aiheeseen liittyvä tarkoitus. Ne yleensä vaan painottaa väärin sitä elokuvaa. Näistäkin neuvotellaan sit elokuvan henkilöiden kanssa. (Aaltonen 28.5.2021.)

Aaltonen kuitenkin muistuttaa elokuvan joustavuudesta kertoa sama asia eri tavoin. Kuvausvalinnoilla ohjaaja voi kertoa asioita epäsuoremmin, menemättä suoraan kameran kanssa intiimeihin hetkiin. (Aaltonen 28.5.2021.)

4.2.2 Kuvaustilanne on jatkuvaa tunnustelua

Ohjaajan tehtävä kuvauksissa on ennen kaikkea luoda hyvä ja luottamuksellinen suhde kuvattavaan. Fiktioelokuvan järjestettyyn todellisuuteen verrattuna dokumenttielokuvaa tehdessä tilanteet voivat muuttua nopeastikin. Kuvaussuunnitelmat voivat muuttua lennosta, tai kuvattava kieltäytyykin toisesta otosta. Siksi ohjaajan tehtävänä onkin jatkuvasti arvioida ja punnita, mitä kuvattavalta voi pyytää ja millä keinoin. Päätöksenteko voi kuitenkin aiheuttaa päänvaivaa erityisesti eettisestä näkökulmasta, kun ollaan intiimien ja hauraiden aiheiden äärellä.

Ohjaaja voikin kuvaustilanteessa tehdä herkästi päätelmiä ja oletuksia kohteesta. Eettisten ongelmien ylitulkinta voi johtaa tilanteeseen, jossa ohjaajan hienotunteisuus ylikorostuu. Epäilykset eettisten rajojen rikkomisesta kuvauksissa voivat myös olla ohjaajan päänsisäisiä, eivät välttämättä todelliseen tilanteeseen pohjaavia tai kuvattavan tulkinta tilanteesta. (Aaltonen 28.5.2021). Aaltonen tunnistaa eettisen yllianalysoinnin ongelman henkilökohtaisesti erään elokuvansa kuvauksissa:

Kuvasin henkilöä Siperiassa, joka oli sodassa menettänyt jalan, ja sillä oli tämmönen puujalka. Ja se sähläs sen puujalan kanssa. Mä kauheesti pohdin sitä, että voinks mä kuvata tätä. Että tällä on tämmönen hassu puujalka, ja se sählää sen kanssa. No me kuvattiin se, ja jälkikäteen hän näki sen. Hän näki elokuvan, eikä siinä ollu hänelle mitään. Et jos nyt ihmisellä on puujalka, kyllä hän sen on miettinyt, et mikä hänen suhteensa on siihen puujalkaan. (Aaltonen 28.5.2021.)

Kohdatessaan epävarmuutta jonkin toiminnan kuvaamisesta Aaltonen mieluummin kuvaa varmuuden vuoksi ja pohtii kuvan käyttökelpoisuutta myöhemmin leikkauksessa. Tämä ei silti tarkoita, että ohjaajan olisi aina kaikissa tilanteissa järkevää kuvata kaikkea, sillä kyse on luottamussuhteesta kuvattavaan:

Että luottaako henkilö siihen, että kunnioitatko sä hänen rajojaan. Eli jos kuvaat vähän niinkun kaikkea mikä liikkuu, voit rikkoa sitä

sanallista ja sanatonta sopimusta siitä. Se täytyy tapauskohtaisesti miettiä. (Aaltonen 28.5.2021.)

Vaikka haastateltavat käyvät väistämättä päänsisäistä dialogia siitä, mitä on soveliasta kuvata, he kuitenkin kokivat suurimman eettisen painolastin vasta leikkauspöydällä. Aaltosen mukaan päätös kuvan käyttökelpoisuudesta syntyy vasta leikkauksessa, kun ohjaaja näkee kohtauksen kokonaisuudessaan, ja millaisia merkityksiä kuvattu kohta saa. (Aaltonen 28.5.2021 & Kuivalainen 27.4.2021.)

Yleisesti ottaen kuvaustilanteen haasteista puhuttaessa, haastateltavien puheissa toistui jälleen kunnioituksen ja avoimuuden tematiikka. Myös avoimen keskustelun ja esituotantovaiheessa tehtyjen sopimusten merkitys korostui. Mikäli kuvausten yksityiskohdat ovat selvillä jo hyvissä ajoin, eettisiä pulmia ei todennäköisimmin synny kuvauspaikallakaan.

4.3 Leikkaus ja levitys

Haastatellessani Aaltosta ja Kuivalaista dokumenttielokuvan eettisistä pulmista keskustelu hyppäsi vähän väliä tuotantoprosessin loppuun, eli leikkaukseen. Syntyi vaikutelma siitä, eettisesti kriittisimmät tilanteet tapahtuivat dokumenttiprosessin loppuvaiheilla.

Leikkausvalinnoista puhuttaessa korostui jo aiemmissa luvuissa mainittu final cut –oikeus eli oikeus siitä, kenellä on oikeus päättää elokuvan lopullisesta leikkausversiosta. Aaltosen mukaan epäselvyyksiltä välttyyään, mikäli leikkausoikeuksista puhutaan jo esituotantovaiheessa. Tällöin pelisäännöt ovat selvät jo alusta lähtien ja ongelmilta välttyyään tuotannon myöhemmissä vaiheissa. Kaikesta huolimatta tilanteet kuitenkin elävät, ja elokuvia kuvataan joskus pitkissä ajanjaksoissa. Päähenkilöiden elämäntilanteet voivat muuttua, jolloin neuvottelua rajanvedoista pitää käydä tasaisin väliajoin uudelleen. (Aaltonen 28.5.2021.)

Lisäksi huoli päähenkilöistä elokuvan julkistamisen jälkeen on todellinen ja ajankohtainen. Leikkaus- ja levitysvaiheessa tekijällä on mahdollisuus suojella päähenkilöitään ja osaltaan vaikuttaa siihen, millaisen huomion kohteeksi henkilö julkisuudessa joutuu.

4.3.1 Merkitykset rakennetaan leikkauksessa

Elokvantekijän valta näyttäytyy selkeimmin leikkauksenvaiheessa kun tehdään päätöksiä siitä, mitä näytetään ja mitä ei. Omassa työssäni kipuili jostain syystä enemmän kuvausvaiheessa. Olin huojentunut, kun kuvaukset olivat ohi, eikä minun tarvinnut pohtia enää oikeuttani kuvata ja ohjailla henkilöä. Luotin itseeni enemmän, kun pääsin leikkauksenvaiheeseen. Minulla oli vankka näkemys siitä, että hallitsin leikkausvalintojani paremmin. Tarina oli minun käsissäni ja luotin moraaliini vaikka valta-asemani kasvoi.

Aaltosen mukaan dokumentintekijä on poikkeuksetta se, joka tekee leikkausvalinnat, mikä synnyttää epäsymmetrisen valta-asetelman. Toki poikkeuksiakin on, jos kyseessä olisi vaikkapa presidentistä kertova dokumenttielokuva. Tällöin presidentin esikunnalla olisi todennäköisesti myös poikkeuksellisen suurta valtaa elokuvan sisältöön.

Dokumenttielokuvassa ne merkitykset rakentuu siinä leikkauksenvaiheessa. On esim. kauheen helppo tehdä ihmisestä naurettava. Jos pahaa tahtoa riittää, niin elokuva on kauheen hyvä keino pahantahtoisen muotokuvan tekemiseen. (Aaltonen 28.5.2021.)

Epäsymmetrinen valta-asetelma antaa tekijälle vapauden ja samalla äärimmäisen vastuun. Silloin dokumentaristin omaa moraalia punnitaan, miten hän valtaansa leikkauksessa käyttää. Kuivalainen koki eettisen vastuun erityisen painavana tilanteissa, joissa ollaan tekemisissä herkkien aiheiden kanssa ja päähenkilö ”voi antaa sulle hirveesti asioita” (Kuivalainen 27.4.2021). Kun kuvattava antaa itsestään ohjaajalle enemmän kuin ohjaaja on edes toivonut, kohde tarvitsee myös erityistä suojelua. Tekijällä on siis velvoite kunnioittaa kohdettaan, mutta myös katsojaa. Suurin eettinen pohdinta ohjaajalla onkin,

millaisen todellisuuden tekijä päättää näyttää katsojalle. Aaltonen pohti aihetta seuraavasti:

Jos elokuvalla haluaa valehdella, niin se on leikkauksessa helppoa. Eli se eettinen vastuu mikä tekijään kohdistuu on se, ettei totaalisesti kuseta katsojaa. (Aaltonen 28.5.2021).

Aaltosen mukaan suurin osa eettisyydestä liittyykin tekijän ja päähenkilön väliseen suhteeseen. Vaikka final cut -oikeus olisikin dokumentintekijällä, yksittäisistä leikkausratkaisuista voidaan silti neuvotella. Monesti käy niin, että ennen elokuvan valmistumista päähenkilön elämä on voinut muuttua, jonka vuoksi on perusteltua muuttaa tai leikata pois yksityiskohtia (Aaltonen 28.5.2021). Kuivalainen puolestaan kertoo päinvastaisesta kokemuksesta, jossa kuvausaikana päähenkilön elämäntilanne tai kriisit ovat jopa ratkenneet tai nytkähtäneen positiiviseen suuntaan:

Jotkut voi elää jotain asiaa joka tuntuu mahdottomalta silloin kuvaushetkellä, mut sit kahden vuoden päästä kun se leffa tulee ulos, se asia ei tunnukaan enää mahdottomalta (Kuivalainen 27.4.2021).

Aaltosen mukaan kuitenkin ”se iso kuva on sen tekijän”. Aaltonen ja Kuivalainen pitävät kuitenkin tärkeänä, että materiaalin näyttämisessä on rajansa. Aaltosen ohjenuorana on, että ennen työkopion katselua päähenkilölle ei näytetä raakamateriaalia, jotta henkilö ei tulisi liian tietoiseksi esiintymisestään. (Aaltonen 28.5.2021 & Kuivalainen 27.4.2021)

Lyhytdokumenttini leikkausvaiheessa pohdin Aaltosen puheita siitä, miten paljon elokuvalla voi valehdella. Koska materiaalia oli paljon, huomasin kuinka monta erilaista tarinaa olisin voinut päähenkilöstä tuottaa. Huomasin konkreettisesti vallan mahdollisuudet valitessani kohtauksia. Itselleni suurin haaste olikin tehdä päähenkilöstä mahdollisimman inhimillinen, ei hyvä eikä paha. Koin tärkeäksi näyttää viimeisen version isoäidilleni, jotta näkisin kuinka totuudenmukaisen kuvan olin onnistunut hänestä piirtämään.

4.3.2 Päähenkilön suojelu

Dokumenttielokuvan ennakkokatselu ohjaajan ja kohteen välillä on tärkeä käydä läpi elokuvan levityksen kannalta. Päähenkilön on hyvä tietää, mitä on tulossa, ennen kuin suuri yleisö näkee elokuvan. (Aaltonen 28.5.2021.)

Kysyin haastatteluissa tekijöiltä, miten eettiset panokset kasvavat siinä vaiheessa, kun elokuva on julkaistu ja levityksessä. Nykypäivänä tehokkaana markkinointikanavana toimivat sosiaalisen median alustat, mikä edesauttaa elokuvan levitystä. Ketterän somealustan varjopuolena kuitenkin on nopeasti leviävä tieto, vihapuhe tai elokuvan henkilöiden leimaaminen: ”Aina kun otetaan pala ja lätkästään someen, niin siinä saa pahaa jälkeä aikaiseksi jos haluaa” (Aaltonen 28.5.2021).

Aaltonen ja Kuivalainen pitivätkin tärkeänä päähenkilöiden suojelua konkreettisilla teoilla, kuten leikkausvalinnoilla. Kuivalainen painotti omasta kokemuksestaan heikommassa asemassa olevien kuvattavien suojelua, kuten lasten julkisuuskuvaa. Tällöin henkilöt itse eivät ole kykeneviä pohtimaan elokuvan julkistamisen aiheuttamia seurauksia. Kuivalainen on suojellut päähenkilöitään käytännössä esim. jättämällä kuvattavien sukunimet pois lopputeksteistä tai muuttamalla elokuvan kuvitusta siten, ettei katsojille paljastuisi päähenkilöiden oikea asuinpaikka. Kuivalainen sanoi käyttävänsä paljon aikaa leikkauksivaiheessa juuri näiden valintojen pohtimiseen, jotta henkilö pysyisi vähemmän tunnistettavana elokuvan jälkeen. (Kuivalainen 27.4.2021.)

Kuivalainen koki joutuvansa myös suojelemaan elokuvansa henkilöitä medialta. Ohjaajana hän on saanut yhteydenottoja median edustajilta, jotka ovat esim. pyytäneet päähenkilöiden yhteystietoja juttua varten. Henkilötietojen välittämisestä kieltäytyminen on hänen mukaansa toinen tapa suojella elokuvan henkilöitä. (Kuivalainen 27.4.2021.) Aaltonen painottaa median vastuuta levitysvaiheessa. Hänen mukaansa media ei välttämättä aina käsitä, että dokumenttielokuvassa on kyse oikeista ihmisistä. Tällöin dokumentin henkilöt voivat saada osakseen samankaltaista kirjoittelua kuin näyttelijät:

Dokumentissa se sama henkilö onkin kuitenkin oikea ihminen. Ja se kriitikko ei tajua sitä, kun se paukauttaa arvostelun otsikkoon, että "luuseri möttönen loistaa dokumenttielokuvassa". Nää on hankalia. Kriitikoilla on tässäkin vastuuta. (Aaltonen 28.5.2021.)

Vaikka Aaltosen mukaan elokuvantekijällä ei juuri ole vaikutusvaltaa siihen, miten päähenkilöistä kirjoitetaan, ohjaajalla on mahdollisuus tukea ja oikaista esim. harhaanjohtavia otsikoita. Aaltonen kuitenkin huomauttaa, että negatiivisen julkisuuden sietämisessä on kuitenkin eroa, mikäli päähenkilö on jo entuudestaan julkisuuden henkilö. Tällöin henkilön kantti on kovempi kuin tavallisella ihmisellä, joka ei esim. ammattinsa puolesta toimi julkisuudessa muuten. (Aaltonen 28.5.2021.)

5 Pohdinta

Tässä työssä tutkin dokumenttielokuvan eetiikkaa ohjaajan näkökulmasta ja omakohtaisen kokemukseni kautta. Pyrkimyksenäni oli löytää eettisiä yhtymäkohtia haastattelemini elokuvantekijöiden, Anu Kuivalaisen ja Jouko Aaltosen työskentelytavoista. Kartoitin dokumentaristien ajattelua teemahaastatteluiden avulla Zoomin välityksellä. Halusin opinnäytteesäni käydä läpi kokonaisuudessaan dokumenttielokuvan tuotantoprosessin vaihe vaiheelta eettisestä näkökulmasta. Motiivini tutkia juuri eettisiä haasteita juontaa ennen kaikkea henkilökohtaisista ongelmatilanteista lyhytdokumenttini kuvauksista.

Toisaalta myös yhteiskunta, jossa elämme, vaatii kaikilta taiteen tekijöiltä yhä vastuullisempaa ajattelua ja herkempää tutkaa sille, miten toisia ihmisiä kohdellaan taiteen kohteina. Elokuvamaailman epäkohdista ja tuotantoprosesseista on syystäkin haluttu tehdä läpinäkyvämpiä, jotta epäeettiselle toiminnalle ei olisi tulevaisuudessa sijaa. Dokumenttielokuvaa tehdessä intimitietin rajoja koetellaan erityisellä tavalla, minkä takia dokumentin tekijöille tulisi olla selkeämmät ja yhteneväiset eettiset periaatteet.

5.1 Kuka saa kuvata ja ketä?

Ohjaajuuden valtaa ja rajoja pohditaan elokuvakentällä yhä enemmän, mikä on saanut tekijät, itseni mukaan lukien, pohtimaan sitä, kuka saa tehdä elokuvan ja kenestä. Kenellä on oikeus representoida tiettyä ihmisryhmää? Esitin kysymyksen myös haastateltavilleni, ja vastauksissa välittyi representointioikeuden vaikeus. Problematiikka tunnistetaan, mutta se koetaan ristiriitaisena. Kuivalainen toteaa haastattelussa pitkän huokailun jälkeen: ”Mä ymmärrän ton keskustelun, mutta tavallaan en ymmärrä.” Hän koki lamauttavana tilanteen, jossa saisimme ainoastaan kuvata ja tehdä elokuvaa omankaltaisistamme ihmisistä. Hän kokee, että vaikeistakin ja hauraista asioista pitää voida kertoa. Esim. muistisairasta vanhusta pitää pystyä kuvaamaan, jos se on sitä todellisuutta, jota kohde elää. (Kuivalainen 27.4.2021)

Toisaalta taas etnisistä ja marginaaliryhmistä puhuttaessa Kuivalainen (27.4.2021) näki sen yhtäältä voimavarana ja objektiivisuuden vaikeutena, kun ohjaaja on itse ryhmän edustajana. Näistä ryhmistä puhuttaessa kysymys onkin painavampi ja mutkikkaampi. Myös Aaltonen tunnisti hyvin representoinnin ongelman ja sen, kuka omistaa tietyn ryhmän tarinan ja kuvan. Aaltonen alleviivaa, että erityisesti alistettujen ja sorrettujen ihmisryhmien audiovisuaalisten esittämisen ehdoista pitäisi tulla tietoiseksi, jotta juurtuneista esittämistavoista voitaisiin vapautua. Toisaalta Aaltonen suhtautuu Kuivalaisen tapaan kriittisesti siihen, että vain tietyn alistetun ryhmän jäsen olisi oikeutettu representoimaan omaa viiteryhmäänsä. Aaltonen perustelee tämän sillä, että ihmisellä on taipumus kuulua useisiin ryhmiin: ”Harva ihminen on pelkästään yhden luokan, rodun tai ryhmän edustaja.” Lisäksi hän muistuttaa, että ryhmän sisällä ei edes aina välttämättä ole selvyyttä siitä, kuka heitä edustaa. (Aaltonen 28.5.2021.) Haastatelvat olivat yhtä mieltä siitä, että valtarakenteiden vääristymiä pitäisi yrittää korjata.

Aaltonen (28.5.2021) ja Kuivalainen (27.4.2021) olivat kuitenkin varovaisia sen suhteen, onko tekijyyden rajoittaminen silti oikea ratkaisu. Heidän mukaansa

tekijöiden pitäisi kuitenkin ehdottomasti tukea toimintamallia, jossa ohjaajuus ja näkökulma syntyy kuvattavan ryhmän sisältä.

5.2 Kunnioitus, vastuu ja suojelu

Pohdin työn alussa sitä, mitä etiikalla dokumenttielokuvassa tarkoitetaan ja miten se ymmärretään yleisesti. Aaltosen omassa teoksessaan ”Seikkailu todellisuuteen” käydään läpi suuremmalla otannalla eri dokumentintekijöiden käsitystä etiikasta. Etiikkaa käsittelevistä luvuista käy hyvin ilmi, miten eri tavoin etiikka suhteessa elokuvan henkilöön ymmärretään. Vaikka Aaltonen on työssään kartoittanut hyvinkin perusteellisesti eettisiä periaatteita, käytännön kuvaustilanteessa toimintatavat yllättäen vaihtelevat. Dokumenttielokuvan etiikka tuntuukin olevan kaksijakoinen ja ristiriitainen ilmiö: periaatteet ja ohjeet tuntuvat tekijöistä selkeiltä, mutta käytännössä eettisesti haastavia tilanteita ei aina tunnisteta ja koeta samoin, vaan ne vaihtelevat aihe- ja tekijäkohtaisesti. Erityisesti elokuvan aihevalinnalla näyttäisi olevan suuri merkitys siinä, millaisia ongelmatilanteita ohjaaja kohtaa suhteessa kuvattavaan.

Kävin haastatteluissani läpi dokumenttielokuvan tuotannon vaiheittain ja yritin selvittää, missä eettiset kipukohdat piilevät. Sekä Aaltonen ja Kuivalainen nostivat etiikan ongelman esiin selkeimmin elokuvaprosessin lopulla, levitysvaiheessa. Kuvausvaiheen toimintatavoissa sen sijaan nähtiin eroja. Kuivalainen ei nähnyt ongelmaa kuvaamisessa, vaan toimi periaatteella, jossa kaiken voi kyllä kuvata, mutta ei näyttää. Aaltonen sen sijaan olin varovaisempi siitä, minkälaisia toimintoja jo kuvaustilanteessa voidaan rajata. Vaikka kuvaustilanteen eettiset periaatteet ovatkin usein tilannesidonnaisia ja häilyviä, tekijöiden puheissa toistui lopulta hyvinkin yksinkertaiset periaatteet: kohteen kunnioitus, vastuu ja suojelu. Paradoksaalisesti dokumenttielokuvan etiikan monimutkaisuus tuntuikin kiteytyvän lopulta yksinkertaisiin määreisiin: toisten rajojen kunnioittamiseen, oman valta-aseman tiedostamiseen ja luottamuksellisen kuvaussuhteen rakentamiseen. (Aaltonen 28.5.2021.)

Loppujen lopuksi kyse on ihmisten kanssa toimimisesta ja inhimillisestä kohtaamisesta. Aaltonen toteaaakin:

Dokumenttileffaa tehdessä pätee samat säännöt kun ihmistenvälisessä vuorovaikutuksessa ylipäättään. Rehellisyys, toisen kunnioittaminen ja ihmisarvon kunnioittaminen. Mut päälle tulee tekijän erityisvastuu siitä, kun tuotteita tehdään julkisuuteen. Perustaltaan pätee samat säännöt kun ihmisille ylipäättään. (Aaltonen 28.5.2021.)

Yksinkertaisimmillaan kyse on siitä, miten ihmiset kohtelevat elämässään toisiaan, olivat he elokuvantekijöitä tai ei. Vaikka tekijä sisäistäisikin eettiset periaatteet suhteessa kohteeseen, nykyinen mediamaisema tuo väistämättä lisäpainetta ohjaajana toimimiseen. Elokuvan valmistuttua ohjaajan on vaikea olla kontrollissa siitä, millaiseen suuntaan elokuvan julkisuuskuva tai päähenkilön elämä lähtee. Tänä päivänä somessa leimaantuminen tai vihapuheen kohteeksi joutuminen on arkipäivää. Siksi tulevilla dokumenttiohjaajilla on erityinen vastuu, pitää huoli siitä, miten kuvauksissa toimitaan ja kuvattavia kohdellaan mahdollisimman inhimillisin periaattein.

Lähteet

Aaltonen, Jouko. 2011. Seikkailu todellisuuteen: Dokumenttielokuvan tekijän opas. Helsinki: Like Kustannus Oy.

Aaltonen, Jouko. 2006. Todellisuuden vangit vapauden valtakunnassa: Dokumenttielokuva ja sen tekoprosessi. Helsinki: Like Kustannus Oy.

Arthur, Paul. 2007. Art of the real: Standards & practices. Film Comment: Film at Lincoln Center. March-April Issue 2007.

Aufderheide, Patricia. 2009. Honest truths: Documentary filmmakers on ethical challenges in their work. Center for media and social impact at American University.

Korhonen, Timo. 2013. Hyvän reunalla: Dokumenttielokuva ja välittämisen etiikka. Helsinki. Aalto-yliopiston julkaisusarja. Doctoral dissertations 139/2013.

Mattinen, Johanna & Mäntymaa, Jaakko 2021. Tosi-tv:n kohtuuton hinta. Yle uutiset.

Piotrowska, Agnieszka. 2014. Psychoanalysis and ethics in documentary film. New York: Routledge

Haastattelut

Aaltonen, Jouko 2021. Ohjaaja. Haastattelu: 28.5.2021

Kuivalainen, Anu 2021. Ohjaaja. Haastattelu: 27.4.2021